
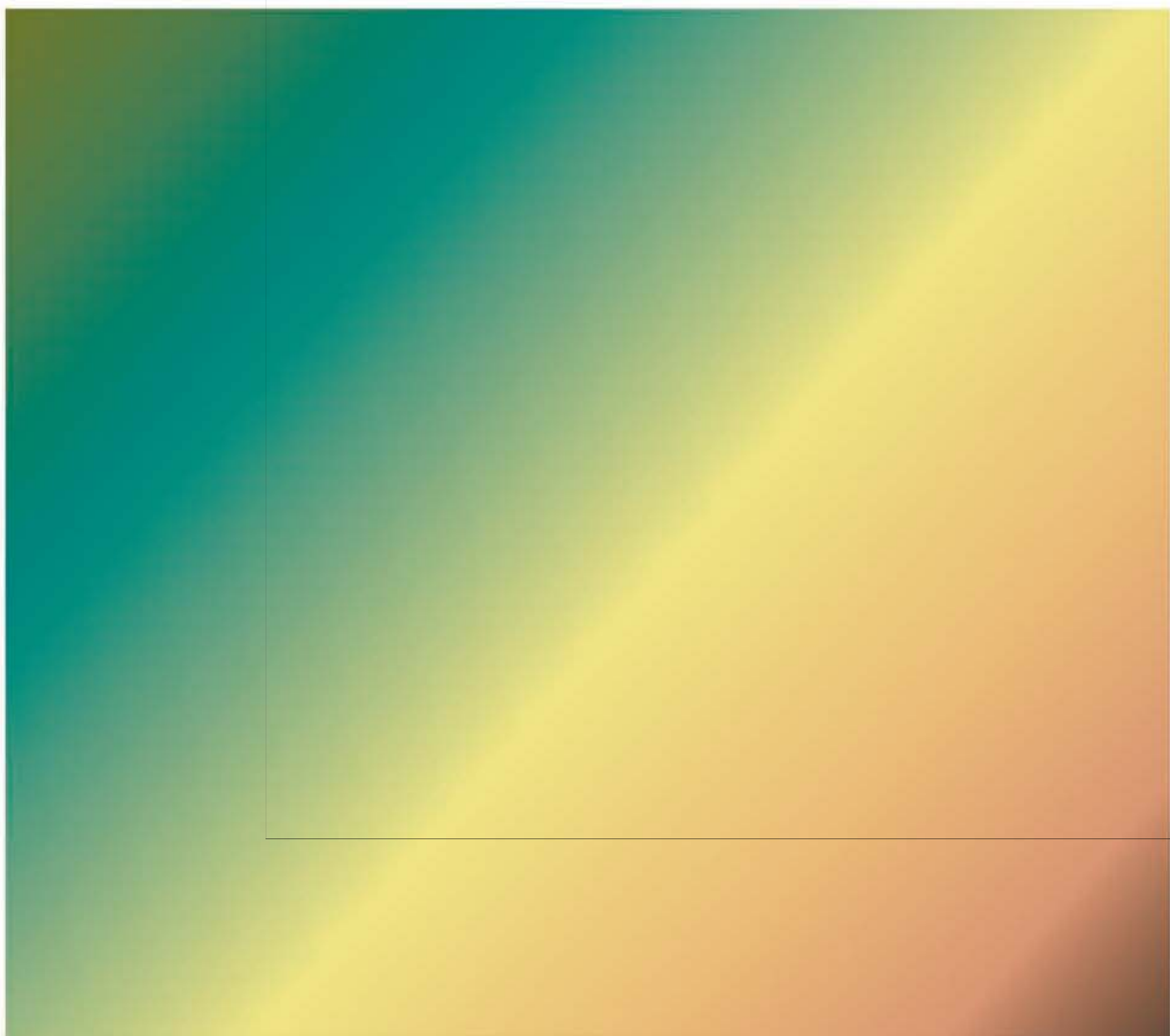
BUTLLETÍ
Número 1, Agost 2009

XODOS

LA ROCA

Sargivello
ASSOCIACIÓ CULTURAL

Brancal

ARA FA UNA ANY UNA COMISSIÓ GESTORA iniciava les accions per a crear l'Associació Cultural l'Argivello de Xodos. Ho va anunciar públicament en el número zero d'aquest mateix butlletí, demanant la màxima implicació de tots i totes en aquest projecte i convocant una assemblea constituent la qual: va aprovar els estatuts, va encetar el procés d'incorporació de socis i va nomenar una Junta Directiva. En uns mesos l'associació estigué legalment constituïda i va començar les seues activitats. Una de les primeres fou reunir-se amb els directors del Parc Natural de Penyagolosa i del Monument Natural del Camí dels Pelegrins per a demanar-los:

- la restauració del camí empedrat que baixa del poble a la Vega,
- l'adequació funcional i estètica del racó de la punta de la carretera on estaven els contenidors de recollida de paper i vidre,
- i la millora de l'últim tram del camí a Sant Cristòfol, dotant-lo de pedrissos per descansar i esperem que també d'ombres, que possibiliten un millor aprofitament d'aquest espai el qual, per les seues magnífiques vistes panoràmiques, fa d'elevat mirador del poble.

Juntament amb l'Associació Grèvol, ens vam reunir amb la direcció de les obres d'eixamplament de la carretera per a fer-los diversos suggeriments i aportar solucions que pogueren mitigar l'impacte destructiu en les parets de pedra seca i en els camins i assejadors existents en aquest trajecte i que es veien afectades per l'obra, insistint en el seu valor com elements del nostre patrimoni cultural.

De l'activitat d'elaboració tradicional de pa al poble i la participació en la Mostra de l'Alcalatén a Benafigos teniu complida informació al llibret de Festes 2009. L'exposició fotogràfica «Sortilegi de masos i gents» de Carles Garcia, realitzada en Setmana Santa, responia a la voluntat decidida de dotar-nos d'una programació anual d'exposicions artístiques de qualitat. Val a dir que l'Ajuntament ens ha ajudat recomponent el saló de plens com a sala d'exposicions, que fa aquesta funció amb prou dignitat com podreu veure si visiteu durant els dies de festes l'obra fotogràfica de l'autor Paco Martí que s'exposarà a la mateixa sala.

De la programació prevista ens queda per fer: el diumenge de festes un concert a l'església de la Banda Musical Santa Cecília d'Atzeneta, que voldríem institucionalitzar; acabades les festes, divendres i dissabte es projectaran dues pel·lícules de cinema i un astrònom ens farà un observatori per a ensenyar-nos a grans i menuts a distingir les constel·lacions en mig dels milers d'estrelles que qualsevol nit cobreixen el cel ras xodenc.

Hem sol·licitat de l'Ajuntament que ens permeta utilitzar com a seu de l'associació la sala annexa a l'edifici consistorial, a la qual s'accedeix també pel carrer del Portal, i facilitar així la participació dels socis i l'atenció al públic en general.

Aquestes activitats les han fetes possibles els socis, no deixeu d'afiliar-vos els que encara no ho sou. Per últim, confiem que seran del vostre interès els articles seleccionats en aquest butlletí número 1.

Consell de redacció:

Artur Aparici (director), Anna Montero, Gustau Muñoz, Amat Sánchez
Imprimeix: Gràfiques Amat Gascón, S. L., carrer Llucena, 29, Castelló de la Plana
Dipòsit legal: CS-239-2008

Avencs i coves de Xodos

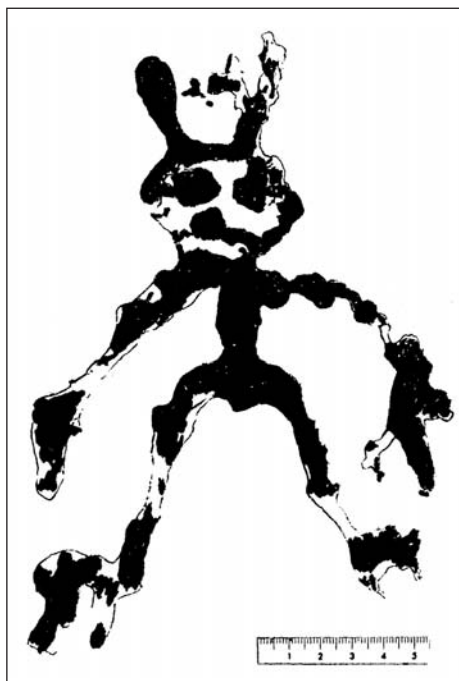
Josep Lluís Viciano Agramunt

TOT TERRITORI SOBRE EL QUAL TRANSCORRE la vida de l'home forma part d'ella, i les diferents formes d'aprofitar-lo, els coneixements per a fer-la més fàcil sobre ell, serà un dels significats del mot **cultura**. Així una part del paisatge com són les cavitats també ha de formar part d'eixes vides, tant en la rutina diària com en casos excepcionals. Del primer cas en poden ser exemple les d'ús ramader, mentre del segon ho poden ser els amagaments de la guerra passada.

Un repàs de les cavitats del terme cal iniciar-lo per una de la qual s'ha parlat molt però que ningú ha vist mai: el mític avenc de Penyagolosa. Sobre ell s'han contat un munt de contalles, sense dubte destinades a fer por entre els xiquets i xiquetes que guardaven pels voltants del penya-segat i que no s'acostassen a ell. A més d'allò de qui el busca no el topeta o si el veu no torna a vore'l, hi ha la contalla dels pastors, el soc i el pollastre o gall, la més corrent.

Les indagacions fetes sobre el terreny sempre han acabat igual: o la negació de la seua existència per gent que coneixia bé tota la rodalia de Penyagolosa, o t'encaminaven a l'avenc de l'Ombria, més amunt dels ventisquers de Fraga, o al que hi ha proper al Renyó, per la part de la Cambreta, però per a la gent major i bona coneixedora de les vessants del pic res tenien a vore amb les contalles.

Després cal seguir amb allò de les cavitats més importants del terme, per ara el forat Fondo de les Roques Llises pel que fa a les de recorregut més o menys horitzontal, uns 150 metres, mentre que de les verticals potser la

La Solana. Figura principal

més important és l'avenc del mas de les Pomes, cavitat fusiforme d'accés reduït, amb un pou de 31 metres i d'un ample en la base de 8 metres; la seua profunditat total arriba als 38 metres.

Pel que fa a pintures rupestres, a més de les de Gargant, ja publicades, n'hi ha més o indicis d'elles per altres cavitats del terme, com és el cas del dimoniet de la Cova, a la Solana (la Solana d'Eroles dels papers del XVIII), que s'han utilitzat en estes notes. En la cavitat, a més de la figura principal i més ben conservada, hi ha restes d'altres. No s'han datat però és segur que seran de temps no massa llunyans.

Les cavitats com habitatge

Per a repassar l'ús que l'home ha fet de les cavitats seguim pels habitatges, però d'açò hi ha poques mostres. Sols alguns pocs indicis es poden prendre com a testimoni d'això, però molt pobres. Així prehistòrics no classificats n'hi ha a la cova en Poma (l'Empoma dels documents del XVIII), amb restes de talla de sílex i algun test de terrissa llisa feta a mà. Testos semblants, segurament d'ocupacions temporals en el Bronze, n'hi ha a cavitats o pels voltants d'elles, com a la font de la Cova, el forat del Falcó, la cova Negra de la Roca del Sol, la cova de Palanca, el forat del Porc, les coves dels Porros, en una tanca ramadera propera al mas de Sant Cristòfol, etc., però excepte en un parell de casos tot poca cosa.

Alguna cosa pareguda passa amb les restes medievals d'habitatge en coves, testimoni d'ocupacions curtes o de pastors. Una mostra pot ser la cova de les Calçades.

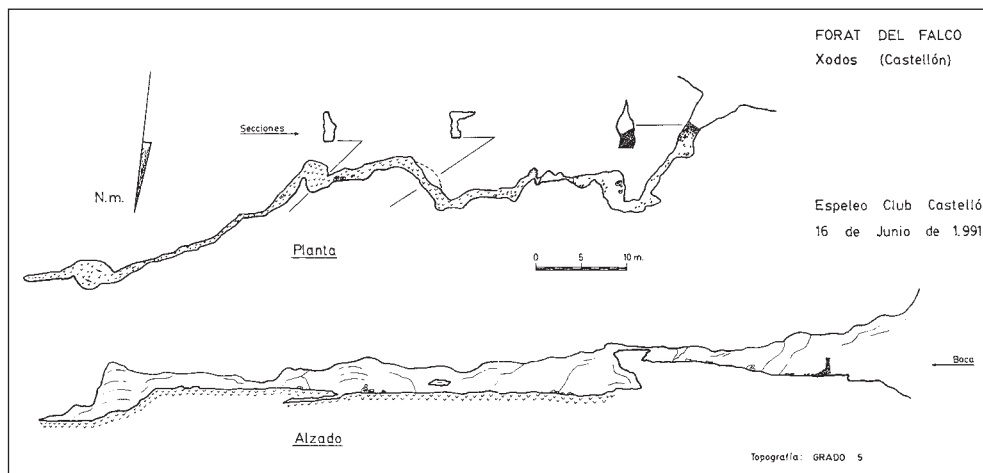
De temps acostats als nostres les deixalles també són ben pobres. Sols una cavitat, la coveta de Marrandó, propera al mas del Roig, ben poca cosa i que més que d'habitatge faria de caseta de camp on resguardar-se i deixar alguna eina.

De cavitats més o menys complementàries del mas tenim la font de la Cova (segurament la font de l'Ombria dels documents), amb la seua bassa i rentadors, a més de gamellons, que era pati i on tenien dret d'entrada tots els masos dels voltants. També la replega de la poca aigua que eixia per un badall a la cova del mas de les Solanilles, per a ús del mas.

Més modest el secador de figues que aixoplugaven les coves de la Fos, també molt utilitzades en ramaderia.

Encara més modestes són les deixes propiciades per la proximitat d'un mas, com el paredat per a caçar la rabosa, amb cep o llaç, del forat de l'Aigua, pel Gorgonxo Fosc, o conills, com un cau contra la cova de la Mosca, a Vela.

Complement de l'activitat econòmica del mas proper pot ser una de les cavitats del Recuenco, més bé un esgall entre blocs, que va fer de ventisquer i d'això resta el clot allargat vorejat de paret de pedra en sec.

Topografía del forat del Falcó

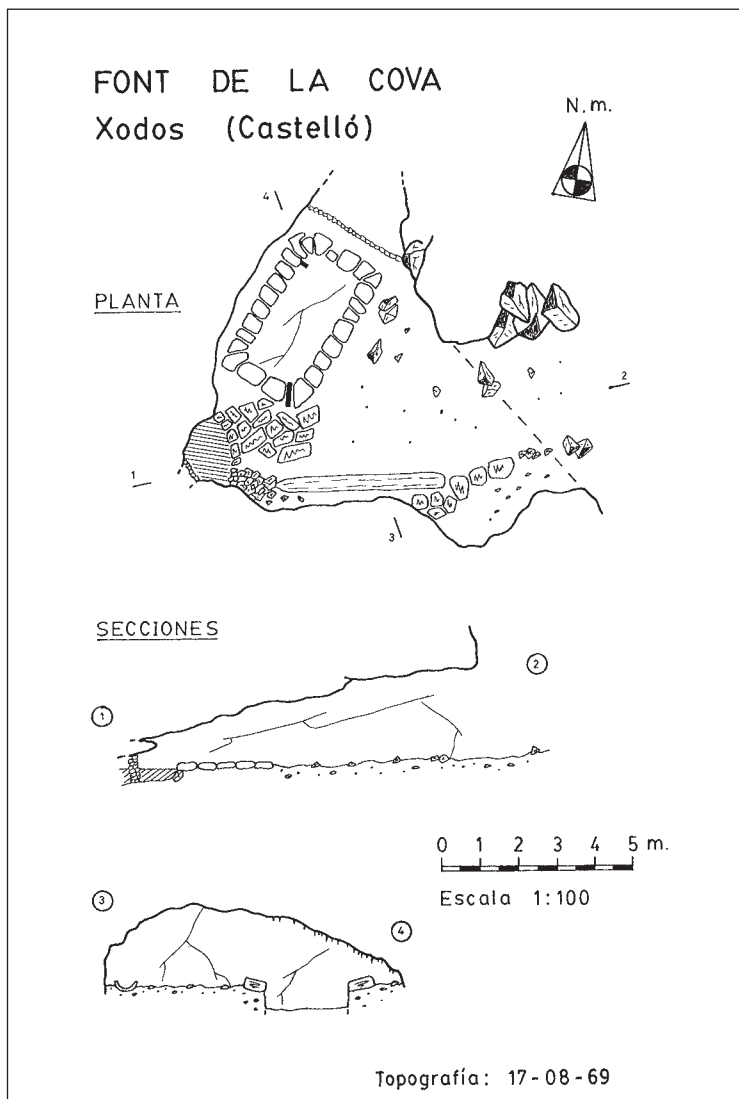
També en els roquers de les Roques Llises, per sobre el forat Fondo, hi ha la roca i coveta de les Estaques. En són un parell, pareix que de savina fustejada, clavades contra uns forats menuts. Per informació d'altres llocs pareix que es posaven per a mantindre algú en el treball de traure bresques o l'eixam sencer dels forats, i seria cosa de basolers.

Ús ramader de les cavitats

Un dels usos principals de les cavitats és el ramader. En el llibre patró del XVIII que es cita sovint l'escrivà utilitza repetidament la fórmula «salvant passos, mallades i sesters». Així moltes cavitats tenien un d'eixos dos usos, mallada o sester. Mentre que el segon és on es resguardaven les raberes a les hores de calor, la primera és on es replegaven els ramats per a passar la nit; per això en la mateixa cavitat o proper a ella hi ha un racó on tenien les seues coses, cuinaven i pernoctaven els pastors. És el que a terres de Benifassà els ramaders coneixen per el **fogueral** dels pastors o de la mallada.

En el llibre dels *Capítols de l'Herbatge de la Setena de Culla*, iniciat en 1348, es dona a les mallades un ample de 30 alnes o vares, mentre en el molt posterior *Llibre dels Passos*, des de 1846, dona 90 passes d'ample per a terme de Llucena, tant per a mallades com sesters, i és de creure que això valdria per a la resta del senyoriu de l'Alcalatén.

En el llibre patró esmentat abans hi ha algunes mallades en cova, a més d'altres que per ser lloc d'inici o final d'un pas es pot creure que també ho eren. Les dades documentals, més o menys explícites, són d'unes quantes cavitats: cova de la Carbonella, ... *pas que ve de la cova de la Carbonella al Barranch*

Topografía de la font de la Cova

del ferrer ...; ... pasades que entren y ixen a dita cova de la Cabonella ...; la Covarxa, ... Mallada de la covarcha ...; els Covarxons, ... puntal de les Calzades y baixa a la Mallada dels covarchons ...; cova en Poma, ... terres de Joseph Aparici a la cova empoma y va a la calzada de dita cova ..., ... pas que puge pel Adcevello a la dita cova empoma ...; cova de la Fos, ... ab pacte y condicio que no es puga aquiñonar en la partida de la ombria de la Fos sino que romanga pera llibertad de la dita cova. Cova del Llop, ... pas que va a la cova del Llop seguint pas avant per baix lo rodejador de la mallada de dita cova ...; cova de la Penarroja, ... lo pas que ix de la cova de la Pena roja al barranch de palanca ...

Coves amb tanca de pedra seca o de les quals hi ha alguna referència oral en són unes quantes les que han tingut ús ramader: cova del Bou, cova de les Calçades, la Cova a Gargant, font de la Cova, els Covarxons a Montoliu, cova de les Ermites, cova Llarga, coves Negres als Pinarejos, cova del Pla de Valero, cova del Planillar, coveta del Portellàs, cova del Racó, cova de la Rebollosa, coves del Recuenco, coves de les Solanilles, cova de Valentí, etc.

Històries i contalles

Hi ha contalles que és segur que tenen un origen ramader, per evitat l'acostament dels xiquets i xiquetes que guardaven a punts perillosos, com les de l'abans citat avenc de Penyagolosa, il·localitzable, i el ben situat avenc de l'Ombria, però sempre hi ha alguna cavitat de la qual et contenen alguna història sobre la troballa d'un tresor que, com passa sempre, cal creure que no és més que això, una contalla. De la cova de la Fos hi ha la d'uns forasters que passen la nit en la cavitat i l'endemà sols resta el buit que ha deixat una caldera, la del tresor.

Sobre històries de por també es conta quelcom d'una cavitat innominada que s'obre en els mateixos roquers de l'ermita de Sant Cristòfol, on diuen que es va paredar un cadàver. La contalla diu que va morir un home al mas del Recuenco, ara de Sant Cristòfol, i lligat a la taula amb forats utilitzada per a casos així, sobre el matxo, el van traslladar al poble, on el van soterrar en el fossaret, vora l'església, però a l'altre dia el trobaren estès sobre el sòl; de nou l'enterraren i de nou eixia de la fossa, i així unes quantes vegades, fins que per consell del rector el van llançar a l'avenc i van paredar este amb pedra i morter. Cal dir que la cavitat, reduïda, penetra en pla i no cau.

Les cavitats com amagatall

En tots els temps algun perill, real o imaginat, porta gent a les cavitats, ja que la millor forma d'estalviar-se és fer-se poc visible, d'una forma o altra. Els pocs indicis trobats en cavitat, testos sobretot, en són un testimoni. N'hi ha de terrisses fetes a mà, segurament del Bronze. També medievals islàmics. Després dades de les guerres carlistes conservades per tradició oral. I també per informació oral, molt més abundant, de la guerra passada.

De prehistòrics n'hi ha a la cova de l'Escala i al forat Fondo, on també n'hi ha medievals islàmics, però poc. Els Covarxons van fer d'amagatall dels matxos del mas de Montoliu i els seus amos, per a no anar de comboi amb els carlistes, però els van localitzar. Hi ha cavitats que de sempre han fet d'amagatall del mas proper, com la Cova, a Arminyà. El meu informador dia que en totes

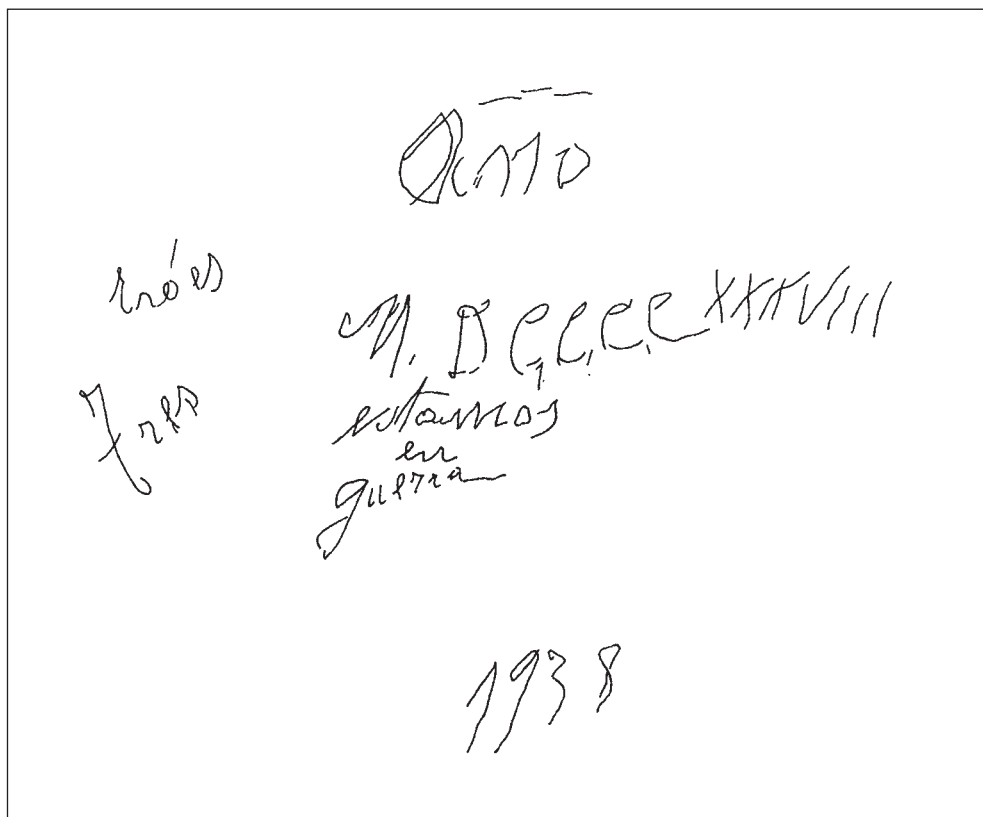
Avenc del camí d'Amargura. Bomba de mà esclatada parcialment

les guerres hi havien amagades coses de valor i queviures. Contaven els vells que en una guerra antiga hi tenien 25 cafissos de blat. En la passada, a més de menjar i coses de valor, hi havia tres escopetes pistoneres.

En el pas del front la gent del mas de Barranc va buscar protecció a la cova de l'Escala, per la solana de Marinet. La boca de la cavitat és molt visible de lluny, però dins té racons i una cambreta que passen desapercebuts. No massa lluny, amagada pels coscolls, hi ha una coveta on tenien el matxo. La gent d'Els Col·legials s'amagà en un avenc innominat que hi ha per més avall dels mas del Blau, mentre els de Gargant ho feren en el forat de la Rabosa, proper al mas. La cova Soterranya va fer d'amagatall del mas de la Moleta i a més de la gent del mas hi havia el matxo i la rabera, que van passar desapercebuts als soldats; la cavitat, de boca allargada però amagada, té paret de pedra en sec que encara l'amaga més. Al forat del Llop, per terres de la Carrascosa, es van amagar animals, sense més informació.

Abans del desplaçament del front algunes cavitats ja s'havien aprofitat per joves que no es van presentar a les lleves o «quintes». En la coveta de la Cingla Tancà, contra un bancalet del tabac per sobre el Gorgonxo Fosc, n'hi havia set, però després van passar al forat Fondo, on hi havia la possibilitat d'abastir-se d'aigua de les goteres de la sala gran que hi ha al fons. A més se'n van afegir quatre més. Un jove solitari va buscar protecció a la cova de la Ginesta, pel

Forat Fondo. Escrit dels amagats

mas d'Arminyà, cavitat molt seca i ben amagada. D'ella va passar a la cova Llonga, a Llucena, on hi havia un altre jove, i entre les dues cavitats va passar fugit un parell d'anys.

Passada la guerra van restar sobre el terreny materials perillosos, que van fer cap als avencs com una forma de perdre'ls de vista. És el cas de l'avenc de les Solanes, a la ratlla de Llucena, on hi havia projectils d'artilleria de 65 mm. A l'avenc del camí d'Amargura es van llançar tres caixes de granades de mà, una a una i després de llevar el passador de seguretat a cada bomba.

En qualsevol societat hi ha gents que viuen al marge, obligades per altres o escollit per elles. Així trobarem qui es dedica a traure profit dels seus veïns, en una activitat de roder, però sols sabem un poc d'un home de mala vida conegut per el Camao, que diuen si es refugiava en una cavitat de la Roca Roja coneguda amb el seu nom, i qui trau profit dels seus coneixements i habilitats i dona un producte per l'ajuda rebuda o el ven, com és el cas de l'home de la pólvora, que va treballar a la cova Negra i a la del mas de Barranc, i el vell cullerer que vivia a la cova del Cutxaratero, per la ratlla de Llucena.

Un cas de marginats per voluntat pròpia és el dels eremites. Un topònim com les Ermites fa pensar en l'existència d'un grup d'estos solitaris religiosos en este indret. El lloc té algunes coses que ho afavoreixen, com ser retirat, lluny de cap concentració urbana, tindre una font i cavitats aprofitables per a fer vida de penitència. Algun indici d'això s'ha trobat en covetes més aviat menudes però aptes.

En temps de les guerrilles republicanes de la postguerra es prengué la decisió de cloure tota mena de cavitats per creure que servien de refugi als maquis. Per testimonis de gent que va prendre part en els paredaments s'actuava així: pel mas més important de la rodalia passava un caporal de les forces represores i demanava per les cavitats dels voltants a qui feia com una mena d'alcalde de monte, i li ordenava el paredament, que feien entre tots els veïns de la masada. Generalment amb pedra seca, emblanquinada de calç alguna volta, però també amb pedra i fang. Cavitats paredades foren el forat del Falcó, forat Fondo, forat del Llop, cova de Palanca, forat del Porc, coves dels Porros, forat de la Rabosa al Fontanal, forat de la Rabosa a Gargant, entre altres.

Una bona font d'informació, quan es té la sort de tindre a mà un arxiu municipal, és la documentació que el pas del temps ha acumulat en ell, sobretot tot allò que fa referència o descriu algun lloc del terme i on entre els topònims sempre n'ix algun de cavitat. En el *Libro padron*, de 1799, a més dels que formaven part de la xarxa ramadera i ja s'han dit, tenim els que ixen quan es senyalen els límits dels masos: els Avencs, ... *per los avenchs a les escaletes y al morral de Noguera ...*; Avenquet, ... *tosalet de la coveta dels planillars que ya un alvenquet ...*; coveta del Baciét, ... *la Roca de la Sutarraña ab les saleretes ab terres de Domingo Porcar son germa a la coveta del Baciét ...*; covetes del Barranc de l'Assor, ... *les covetes del Baran del Acsor (1815) ...*; Cingla Tancà, ... *la singla tancada ...*; la Covarxa, ... *partida de la Covarcha ..., ... Roca de la Covarcha ..., ... pas que ix del barranch fondo a la llima de Bernat per damunt y per baix la Roca de la Covarcha ...*; la Covarxa, ... *Barranch que baix de mas de Vela y travesa a la punta de la Roca de la Covarcha ...*; el Covarxo, ... *del Mas del Barranch al covarcho y al gorgonchet ...*; els Covarxons, ... *ab terme de llusena ab los covarchons ab terres de les Roques llises de Ramon porcar ...*; la Coveta, ... *la Roca de Sen Christofol Roca tallada avall fins a la coveta ..., ... roqueta avall fins a la coveta eo lo pas de la granada que davall la coveta y a una creu ...*; la Coveta, Rebollosa, ... *la coveta ...*; cova Negra, ... *partida de la cova negra ...*; cova Negra, Pinarejos, ... *Roca de la Cova Negra ...*; cova dels Pinarejos, ... *Roca de la cova dels pinarechos ..., ...partida de damunt la cova dels Pinarejos ...*; cova Plana, Llosa, ... *partida de la cova Plana ...*; cova Plana, Pinarejos, ... *pujadoret que puje de la cova Plana al tosal dels pinarejos ...*; coveta Plana, ... *la Roca que ve de Noguera, ab lo sargallar ab la coveta plana ...*; covetes Planes, ... *la Roca que ve de Noguera, ab lo sargallar ab la coveta plana y baixa la roca baix la qual ya una creu y contra creu rodant envés lo collet de les co-*

vetes planes ...; coveta dels Planillars, ... tosalet de la coveta dels planillars que ya un alvenquet ...; forat del Porc, ... torne al Barranch Negre, y barranch avall torne al dit forat del porc ...; la Soterranya, ... la Roca de la Sutarraña ab les saleretes ab terres de Domingo porcar son germa a la coveta del Baciet ...; cova del Teix o dels Teixos, ... Roqueta de la Font de la Ombria y ab lo morral de la cova dels Teixos ..., ... Morral de la cova del Teix dret a la font de la ombria ...

Les cavitats com necròpolis

Finalment arribem a l'ús de les cavitats amb fins necrològics, ben conegut sobretot per als temps dels primers metalls i tota l'edat del Bronze. S'abandona el costum amb l'arribada de les gents del Ferro antic, amb la incineració, que seguiran els ibers. De les inhumacions col·lectives de l'eneolític, cavitats convertides en vertaders panteons clànics i d'aixovars de certa riquesa, es passa a les individuals o de parella del Bronze, amb empobriment dels aixovars. Sense conèixer excavacions en el terme municipal, sols hi ha un parell de cavitats de les quals es té alguna informació. Una, la cova Soterranya, és una cavitat closa per una tanca de pedra en sec, consolidada en punts per concreció estalagmítica, d'on els vells contaven que en ella es trobaven ossos de morts d'una guerra, però alguna informació replegada de masos dels voltants apuntava a cavitat sepulcral col·lectiva. L'altra, per la roca de l'Escala, era coneguda de sempre i per allò que contaven era com un ossari, que també es pensava si era de morts d'una guerra, però alguns materials dipositats en el museu municipal de Borriana són clarament del Bronze.

Epíleg

Un treball sobre les cavitats d'un territori no acaba mai. Sempre hi ha notes velles que comprovar, a més d'informació dispersa i la que no es va donar per diferents motius, com és el cas d'alguna cavitat amagatall que es reservava per si hi havia una altra guerra, però amb el pas del temps i el despoblament de la muntanya la informació es perd sense remei. Així que caldria acabar l'article amb una petició de dades a qui en conega i així augmentar el coneixement del territori.

l'invisible o la flama

---

anna montero*

s'obri el cel en un joc impossible d'esferes.
ara l'ull indiferent dels astres ens fan petits o pròxims.

∴

contaria una història. la nostra. de l'aigua a l'esberla de llum
que diem pensament. i buscaria les paraules al cim de la
muntanya fosca o entre les pedres del camí.

∴

al meu voltant s'atura la nit i aguaita. un a un floreixen els pètals
minerals del temps. passem incerts al llarg de les edats, des del
foc primer fins a la cendra.

∴

avui caminem pel bosc i la veu de la terra es fa profunda, humida
com una boca, com el cant d'un temps petrificat.

∴

com el riu que ens porta subterrani d'edat en edat. m'espanta el
murmuri de tant de silenci entre les roques que les aigües llepen. i
un cel tan buit a sobre.

∴

avui la muntanya alena com un animal en la fosca. ens aguaita i
calla. hi acordem el pas i la paraula. s'escola lent el pensament
amb el camí.

∴

la muntanya sotja l'invisible o la flama,
mentre resseguim el curs d'unes aigües
fa temps esvanides.

∴

* de *serenitat de cercles*. 2005

de vegades la vida ens porta muntanya amunt, de vegades, el record. les pedres mudes, els arbres secrets, resseguim el camí i a l'horitzó, la boira i la mar ens fan pampallugues incertes.

∴

caminar. buscar la paraula per a dir l'aire, la boira, la roca, el seu vermell de sang antiga. puja el camí o el cel ens embolcalla més límpid sobre el cim.

∴

saber l'aigua pròxima sota la roca. sentir la presència de la saba al cor de l'arbre, la fulla que amb la tardor cremarà amb foc antic. ens hi endinsem amb la paraula.

∴

arbora la muntanya un enigma de pedra. obscurs busquem la resposta en la nit solitària.

∴

pas a pas acorde l'alè a la terra, al silenci ple de vida, a l'absència més alta. no és difícil veure el temps en la llum que s'enfuig o en el curs mineral que el camí travessa. pas a pas acorde l'alè a la presència invisible de tantes veus que encara ressonen.

∴

al darrer revolt, el silenci ens porta el cant fosc de la terra. al llarg del camí resseguim l'harmonia plena d'un instant que el temps il·lumina.

∴

sota les nostres passes, el curs de la terra com un continu. així creix la llum, una transparència enllà de la transparència presentida.

∴

pas a pas creix el temps d'altres sendes, el batec d'una presència més fonda. en silenci mirem la llum que fuig de barranc en barranc, fins a la foguera última del ponent.

De romería

Pablo Montolio*

Chodos y Culla,
pueblos hermanos,
entre los riscos
del Maestrazgo.
Así demuestran
todos los años
aquí, en San Juan
con un abrazo.

Lunes de junio,
camino largo,
de romería
al Santuario.
Respetuosos,
firme su paso.
Sin arredrarse,
por su cansancio.
Son los que siguen
fieles al pacto,
de aquel sendero
de antepasados.

Montañas escalan,
cruzan barrancos,
al son de aquel eco
al rezo y canto

que al choque de vida
zumba en el campo
cual emisora
rica de radio,
sembrando flores
por el espacio.

Adiós, peregrinos.
De vuelta vamos.
La tarde en marcha,
el sol declinando.
Subisteis la cuesta.
Ya todo es llano,
cumbre que admira
vuestro descanso,
siguiendo la ruta
del monte Calvario.

Replica, campana,
dobla, ermitaño.
Que suena la voz
de tu campanario,
mientras la Cruz
de dos emisarios
den la consigna:
¡Somos hermanos!

* A *El juglar de la montaña*. València 1953.

Impressions de Xodos per un anglés

Jim Beck

TINC UNA INVITACIÒ per visitar a la Carmela al seu palau d'estiu a Xodos ...quina sorpresa! És una invitació romàntica? No; té un marit.

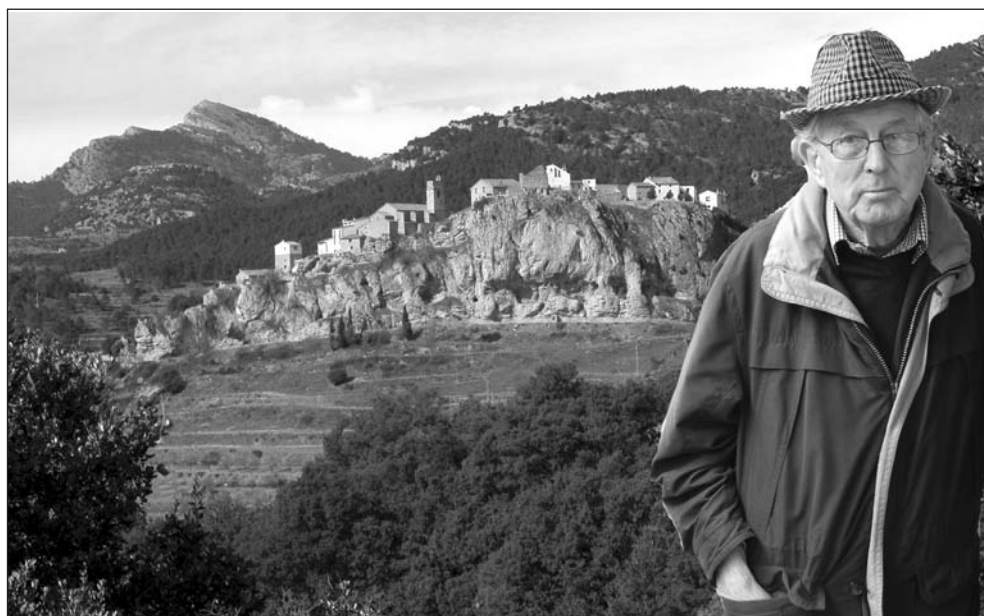
Però on és Xodos? No vaig poder trobar-lo al mapa i per tant en vaig comprar un altre i vaig trobar un lloc petitíssim enmig d'enlloc molt alt en les muntanyes amb un sol camí per a entrar i el mateix camí per a sortir

Com arribar-hi?

De Tickhill fins a Portsmouth? Cap problema. De Portsmouth a Bilbao i de Bilbao a Castellò? OK. I per fi vaig trobar el punt de la carretera per a girar cap a Xodos. Em semblava com a una senda de potser cent metres, però no! Era de deu kilòmetres i a ambdós costats del camí hi havia precipicis de centenars de metres!

Em vaig preocupar però vaig arribar al poble i vaig trobar una línia llarga de cotxes aparcats a les vores del camí; llavors vaig deixar el meu i vaig anar-hi al centre caminant.

Però cóm trobar Carmela i Berni, si no tenia cap adreça? Doncs, vaig preguntar al bar i al carrer, però ningú no sabia res de Carmela Puig i Fabregat que viu a València! Aleshores vaig començar a trucar a les portes i, de sob-

te, va aparèixer la Carmela i això va ser el principi d'unes vacances moltes felices.

Ara bé. Quines són les meves impressions de Xodos?

Tothom és molt simpàtic; el poble és bonic; Xodos està sobre una muntanya però té una ermita encara més alt. Massa alt per a pujar a la meua edat de vuitanta anys, però ho vaig intentar i sí, vaig poder arribar al cim i després ho vaig fer algunes vegades més i vaig fotografiar el paisatge tan agrest i bell.

Hi havia un festa en el centre social del poble on vam menjar i beure vi, i em vam demanar que explicara un acudit anglès. O, en realitat em vaig oferir jo a explicar-lo? De qualsevol manera ara no puc recordar la broma que vaig fer però tothom va tenir l'amabilitat de riure. Així que hauré de pensar en un altre per si cas torno una altra vegada. Tanmateix, els anglesos són una raça molt seriosa i no riuen fàcilment, per tant no us heu de sorprendre si no en trobo cap.

Així va terminar la visita, però la Carmela no havia acabat amb mi, perquè ella i Berni em van portar a un sopar d'un grup filosòfic del qual he oblidat el nom. Em vaig seure al costat de la bella cantant Eva Dènia. Vam conversar en francès i em va donar un CD que vaig posar al meu cotxe durant sis mesos i vaig acabar mig enamorat d'ella.

I la Carmela encara no havia acabat amb mi perquè té un hort de taronges i vam pasar un matí collint les fruites, de les quals vaig portar una gran quantitat a Tickhill on vam beure suc de taronges per a esmorzar per una setmana.

Per això no oblidaré mai Xodos perquè el meu suc de taronges cada matí em va recordar la Carmela, Berni, Marta, Aina i Pau i la gent tan amable que hi va cada any per passar els dies lliures de preocupacions de l'estiu.

Ah! Recordo també els anells del planeta Saturn que vaig veure per un telescopi un vespre màgic d'estiu.

JIM BECK no és un escriptor, no és un historiador, no és un excursionista. És simplement un bon amic anglès que un bon estiu, ara fa cinc anys, va decidir acceptar la invitació de venir a passar unes setmanes ací a Xodos amb nosaltres.

Jim ha treballat tota la seua vida en l'empresa Chartered Surveyors com a col·laborador a Doncaster i el seu districte. Quan es va jubilar va decidir estudiar i va anar a Sheffield, una ciutat prop del seu poble Tickhill, on podia fer la carrera de Filologia Francesa. Una vegada allí i alhora que estudiava francès, va decidir aprendre també el català al departament que dirigia el professor Alan Yates i des d'aleshores no ha parat de conèixer gent per poder practicar les llengües que ha après.

Ha corregut molt de món, però un dels més importants dels seus viatges ha estat el que va fer com a passatger en un vaixell francès *Soufflot* que va fer la volta a Sudamèrica

Del que recorda de Xodos, ara als seus vuitanta anys, en teniu ací una mostra. L'article amb algun mínim retoc l'ha escrit ell solet, perquè vegeu el seu domini de les llengües. **Carmela Puig.**

Xodos en temps islàmic

Sergi Selma Castell

Situació de partida

ENDINSAR-SE EN AQUELLS segles remots en què les tropes del món islàmic començaren la conquesta de la Península Ibèrica, passant a nomenar-la des de llavors al-Andalus, resulta sempre una tasca difícil per als historiadors. Es tracta d'un període de la nostra història sobre el qual es disposa de poques fonts escrites, mentre que les fonts materials –aquelles que relacionem amb les troballes arqueològiques i l'existència de restes d'edificacions antigues– acostumen a ser també escasses i esporàdiques.

Si a estes mancances afegim la intenció de parlar d'un indret força allunyat de les principals vies de comunicació i dels espais de poder més significatius de l'època, com ara el terme de Xodos, la dificultat s'incrementa. En qualsevol cas, això no ha de ser una excusa i, per tant, la nostra intenció ací serà la de replegar i valorar aquelles dades que tenim, amb l'objectiu de donar-los unes pinzellades sobre el període islàmic a Xodos i el llegat històric que esta presència generà.

Xodos fou un emplaçament extrem del terme castral de l'Alcalatén, fronterer amb el de Culla, i és així com apareix en les primeres referències escrites que tenim del segle XIII. L'any 1251, quan Guillem d'Anglesola, senyor de la tinença de Culla dona a poblar el lloc de Vistabella a varies famílies, es delimita el terme de forma explícita i, pel que fa a la part que ens afecta, diu que del pic del Penyagolosa va fins a Marinet i d'ací fins el camí que duu a Xodos i d'allí fins al capdamunt del coll de la Foia d'Ories.

Xodos no apareix en les fonts escrites àrabs, però, per contra, disposa d'un dels jaciments arqueològics més significatius i, alhora, representatius dels primers segles d'ocupació islàmica a l'antic *xarq al-Andalus* –nom amb el qual s'identifica la part oriental de la península on s'emmarcaven les terres valencianes–, que coneixem amb el nom de Mont Marinet.

Marinet és un emplaçament singular a la comarca, però alhora també permet establir relacions molt estretes amb d'altres jaciments de l'entorn proper i llunyà amb característiques semblants. Una circumstància que ressalta encara més el caràcter explicatiu de l'establiment en un moment tan poc documentat de la nostra història.

Com evolucionà l'ocupació del lloc

Però anem a pams. Després de la conquesta islàmica del segle VIII trobem un fenomen prou documentat a les nostres comarques com és la tornada a les altures. És a dir, hi ha grups de població que, ja siga com a reacció davant la conquesta o com una forma inicial d'organització del territori, decideixen tornar a ocupar emplaçaments d'altura, situats en turons elevats. Es tracta de llocs on es poden construir grans recintes fortificats, que aprofiten en part les defenses naturals que ofereix l'indret, i disposen d'extenses zones ocupades per cases que, en ocasions, presenten trets d'una certa estructura urbana. No és estrany tampoc observar que, sovint, estos emplaçaments ja havien estat ocupats en èpoques preterites, assentant-se així sobre antics poblats ibèrics o de l'època del bronze. Marinet no serà una excepció i juntament amb Mollet (al terme de Moró) representen un dels models més nítids i paradigmàtics d'este tipus d'establiment.

Malgrat l'envergadura d'estos jaciments, amb construccions defensives i domèstiques molt desenvolupades, el temps que durà la seua ocupació fou relativament curt. Els materials arqueològics ens donen un marc cronològic que es mou entre els segles VIII i IX.

Marinet, que està situat a 1.466 metres d'altura, sobre una àmplia superfície rocosa inclinada, presenta un doble espai d'ocupació separat per un desnivell rocós d'aproximadament tres metres, i està tancat per una muralla de pedra seca que es disposa en forma d'arc. Al seu interior, l'organització de les restes de construccions mostra una distribució espacial de certa complexitat.

Darrere de la muralla hi ha una doble línia de compartiments de planta gairebé quadrangular, amb un ús no residencial. Per la seua banda, la planta de les cases és rectangular o presenta un agrupament de varies habitacions al voltant d'un pati, en funció del nombre de cèl·lules familiars que hi vivien. Les restes presenten en general un estat de ruïna considerable.

El procés de tornada a les altures es pot vincular amb comunitats humanes que aprofitaven majoritàriament els recursos del bosc, amb uns treballs vinculats a l'explotació de la muntanya i a activitats ramaderes. En definitiva, una economia refractària al control que pogués exercir la nova administració i la seua fiscalitat.

No debades, a la comarca es pot detectar també algun altre fenomen que és un clar indicador del ritme i la progressió de la conquesta islàmica en els seus inicis. Per a identificar-lo cal fer servir l'anàlisi toponímica, és a dir, l'estudi d'algun topònim actual que deriva d'un terme àrab i que ha deixat la seua empremta particular sobre el territori. En referim ara al terme *qal'a*, que en la nostra llengua ha derivat en el vocable «alcalà», i que fa referència a una fortificació inaccessible. El nom de la nostra comarca, L'Alcalatén (*al-qala'atyn*) és un plural que significa les dues places fortes. La particularitat d'este to-

La Torre

pònim és que s'utilitzà només en els primers moments de la conquesta i mostra l'intent dels grups dirigits àrabs per controlar, amb estes fortificacions, les zones acabades de conquerir. Un control que s'exercia sobre les vies o rutes de comunicació, i sobre una població –indígena i nouvinguda– que finalment acabà enquadrada dins d'unes noves unitats territorials i administratives.

A mesura que la conquesta es va fent efectiva, els grups de població que acompanyen els exèrcits es van assentant en el territori, i ho fan enquadrant-se en unes unitats bàsiques de poblament que es denominen alqueries (de l'àrab *qarya*), i que en el seu moment feia referència a un grup de poques cases. La població d'estes alqueries acostumaven a tindre uns vincles genealògics estrets entre ells, és a dir, formaven part d'un clan familiar o d'un grup tribal, cosa que els donava una cohesió interna major.

Les alqueries estaven vinculades a uns espais agraris molt definits i, per tant, els límits dels seus territoris els feien coincidir sovint amb unitats geogràfiques coherents, com ara una vall o part d'esta. Però les veritables entitats territorials que definiren l'espai rural andalusí foren unes entitats castrals,

configurades a partir d'un seguit d'alqueries disseminades que s'agrupaven entorn d'una fortificació, més o menys gran, o d'un simple element defensiu com ara una torre.

A cada unitat territorial li corresponia una entitat social –l'aljama–, formada pel conjunt d'habitants que vivien en totes les alqueries d'aquell territori. L'aljama estava regida per les persones més notables d'entre ells, els ancians, que agrupats en un consell vetllaven pel manteniment de la *sunna* i la *xara*, és a dir, la tradició i el costum que han de regir les accions de tot musulmà.

I este és el panorama que hem de contemplar per al cas del terme de Xodos. Una vegada abandonat l'emplaçament del Marinet –i pot ser també coetani al seu funcionament–, d'altres grups de població degueren prendre posicions en el terme i ocupar altres llocs on explotar els recursos naturals. La captació d'aigua per construir alguns camps de regadiu –a esta època hi havia més aviat pocs i concentrats en el barranc de Xodos, aprofitant probablement la font dels Posos, i pot ser també al barranc de la Font, a l'entorn de la font de baix–; la més que probable explotació dels recursos minerals –amb abundants restes d'escòries, sobretot de ferro, escampades pel terme–; l'explotació del bosc com a ecosistema amb una gran biodiversitat; o el desenvolupament de la ramaderia degueren ser les ocupacions bàsiques de la població. Si fa o no fa, una situació que no canvià gaire al llarg dels segles posteriors. Un esment particular cal fer al molí de Xodos, que en este moment degué tractar-se d'una construcció menuda i integrada en la reduïda horta que hi havia a l'esmentat barranc de Xodos. Segurament aprofitant el cabal d'aigua que Cavanilles descriu, prou segles després, com la millor font existent al terme i coneguda amb el nom de «Adsebecho». És més que probable que l'emplaçament del molí actual siga el mateix que hi havia en esta època, però allò que ha canviat és l'arquitectura del casalici moliner, una construcció netament contemporània.

Malauradament, les restes materials d'estos emplaçaments són difícils de trobar sense una prospecció acurada del terme. Les alqueries no presenten estructures arquitectòniques monumentals i, per tant, un cop abandonades i destruïdes és fàcil que acaben camuflades en el paisatge. A més, la tendència que es produí a partir de la conquesta de Jaume I de concentrar la població en el nucli urbà emmurallat afavorí la desaparició i l'oblit dels antics llocs habitats.

Xodos formava part del territori o del castell de l'Alcalatén en època islàmica. No es pot oblidar que el terme conforma la capçalera del barranc o riu de Llucena –després anomenat de l'Alcora–, un eix que recorre tota la comarca. L'Alcalatén comptà amb castells en els nuclis més consolidats –com ara l'Alcora o Llucena–, però també amb unes torres de defensa en els indrets més apartats que feien les tasques de vigilància i comunicació.

Este és el paper que cal atorgar, doncs, a l'altre element defensiu amb que compta la població actual de Xodos: la torre. Una torre de planta rectangular i varies altures, construïda amb tàpia de morter de calç directament sobre la

roca natural. La tècnica constructiva original és perfectament identificable, així com les restes d'alguna reforma molt més tardana. La construcció de la torre pot situar-se a partir del segle x dC i no necessàriament comportà el desenvolupament d'un nucli urbà en el seu entorn. No es pot descartar, però, que alguna d'aquelles alqueries inicials ocupés un lloc al capdamunt del turó i prop de la torre. En qualsevol cas, només els estudis arqueològics que es puguin fer en el futur al nucli històric de la població podran aportar més llum sobre el tema.

Per a acabar

De tot el que s'ha comentat abans sobre el llegat andalusí a Xodos, es pot concloure que este fou real i efectiu, que afectà el terme en aspectes essencials com la ocupació humana i la transformació i explotació del territori, però també és cert que, ara per ara, es fa difícil precisar el grau i la intensitat d'aquella ocupació. Cal fer estudis més acurats sobre el paisatge històric, sobre les pròpies restes arqueològiques i monumentals que encara ens queden, per tal de precisar més i conèixer millor aquest moment de la història del poble.

L'any 1292, Eximén d'Urrea, senyor d'Alcalatén, atorgà la carta de poblament per al lloc de Xodos. Un poblament que, sense cap mena de dubte, es va produir sobre un germen precedent, tot i que probablement molt poc estructurat, però als voltants de la torre quadrada que presideix el turó on s'assenta la població. Un poblament que donaria lloc, amb el pas del temps, a una trama urbana, a un recinte fortificat amb altres torres, o a la construcció de noves edificacions. Però, això, és de justícia que es tracte en una altra ocasió. Ara i ací, esperem haver donat compte del nostre objectiu inicial de parlar-los del passat islàmic de Xodos.

Referències bibliogràfiques

- BAZZANA, A.; CRESSIER, P.; GUICHARD, P. (1988): *Les châteaux ruraux d'al-Andalus*, Madrid, publicacions de la Casa de Velazquez.
- SELMA, S (1992): «El Islam», in AA.DD., *Historia de Castellón*, capítol 8, volum I, València, p. 141-160.
- SELMA, S. (2007): «Territorio y poblamiento en el Sharq al-Andalus», in AA.DD., *La Gran Historia de la Comunitat Valenciana*, volum 3 (Ocho siglos de historia medieval), Editorial Prensa Valenciana, València, p. 24-27.

De verdures i regadius. Alguns usos i costums: l'ecologia de l'aigua

---

Recaredo del Molí

SEGURAMENT ÉS MÉS FÀCIL caure en la temptació de malbaratar l'aigua quan a la cuina o el lavabo de casa obrim l'aixeta i en raja un bon doll, sense saber la majoria de les vegades d'on ve eixa aigua i si allà d'on ve en queda poca o molta, però com veureu en aquestes notes, per als habitants de Xodos l'aigua sempre ha tingut un gran valor, sempre l'han tinguda per un bé tan preciós com escàs i així l'han tractada, convençuts que les bones pluges i les neus abundants no duren sempre i a un any humit li pot seguir un altre de sequera. Ací us contem algunes de les fórmules que els xodencs hem vingut adoptant col·lectivament per al millor aprofitament de l'aigua.

Antigament la gent de Xodos depenia de l'agricultura. Principalment es conreaven bancals de secà, però hi havia també alguns horts de regadiu en els quals es collien diverses hortalisses i tubercles. Així, al mes de març sembràvem les pataques i amb la lluna vella es feia el planter de les tomates que plantaríem més avant al mes de maig. Al mes d'abril sembràvem els enciams, els cogombres, les carbasses i les cols, a primers de maig es plantava el panís i en juny sembràvem les bajoques, les cebes, etc.

Els masos tenien els seus rodals de terra on aprofitaven l'aigua per al reg, per exemple els horts del pou de l'Estepà, Roques Llises, Gargan, la Fonteta, mas de Griva, les Pomeres, mas de la Solana, els Posos, el Molí, la Vega, els horts del mas de la Font i alguns altres, tots ells es regulaven l'aigua de cada font dosificant-la per dies de reg, és a dir, cada zona organitzava la distribució mirant de treure'n el màxim profit controlant el seu ús, prenent com a referència els dies de reg segons el nombre de regants i també segons la grandària de l'hort, s'adjudicaven a cada propietari més dies o menys.

Pel que fa al nucli urbà del poble al llarg del segle xx hi havia dues zones de regadiu: els horts de la Granà i els de la Costera, val a dir que pràcticament la totalitat dels veïns tenien el seu trosset major o menor de regadiu a una de les dues zones i alguns en ambdues. La zona de major extensió i antiguitat eren els horts de la Granà que situats a vora riu s'abastien de l'aigua de la bassa del Molí, la qual després de ser aprofitada per a moldre el gra de blat, ordi, panís,

El bassi

sègol,¹..., anava a parar a la sèquia major que transcorria des del Molí fins al final dels horts i que avui encara es pot veure, tot i que està prou feta malbé. En aquesta sèquia major quan es produïen danys o desperfectes, prèvia citació de compareixença als propietaris, es reparava entre tots, no així la resta dels ramals de distribució, la reparació dels quals era competència de cadascun dels regants beneficiaris. La distribució als regants del toll d'aigua de la bassa es regulava començant la tanda per dalt, és a dir, pels horts dels Posos, més pròxims al Molí i rematant-la al capdavant a l'hort del tio Nel·lo, junt al camí real del Castillo també conegut pel camí del mas de Llorens, que era l'hort més distant de la bassa.

L'altra zona de reg, que hem anomenat dels horts de la Costera i que va iniciar la seua activitat més recentment, acollia unes vint propietats distribuïdes per la costera que s'estén des del pati de les escoles en avall, les quals s'abastien de l'aigua sobrant de la font de la Plaça i del bassi² després de ser aprofitada també als llavadors per a fer les bugades, i recollida en una altra bassa construïda a continuació de les de rentar, només uns metres més avall de la

---

1. Sègol: a Xodos es denomina més freqüentment amb el terme aragonés *centeno*. No confondre amb *segó*, conjunt de pells dels cereals, especialment del blat, que se separa dels grans en la mòlta i solia donar-se com a aliment als bacons, gallines i altres animals.

2. En el llibret de festes de 2007 Ernest Nabàs rememorava el centenari de la conducció de l'aigua de la font del Cirerer, també pròxima al Molí, fins al poble creant-se la font de la Plaça (1907), el bassi i els llavadors per aprofitar aquesta aigua i no haver d'acudir a la font de Baix per a realitzar aquestes funcions.

Dones als llavadors

bassa d'aclarir la roba i concebuda específicament per al reg. Per a poder disposar d'aquesta aigua per a regar els seus horts eixa vintena de propietaris havien de participar en un sorteig que realitzava l'Ajuntament anualment el dissabte anterior a la processó de sant Joan, però el dret de participació en aquest sorteig tenia un cost que l'any 1960, per posar un exemple, va ser de 25 pessetes. Amb aquest procediment els participants quedaven ordenats segons el número que els havia tocat en la rifa. El sistema de dosificació de l'aigua acumulada a la bassa era el mateix, un dia d'aigua per cada regant i quan regava aquell que li havia tocat el darrer número es tornava a començar pel número 1 de la tanda.

Els diners obtinguts cada any del sorteig i venda de l'aigua per al reg de la Costera es gastaven el dia de sant Joan a l'ermitori on es feia un dinar per a les autoritats, els cantors, el capellà i tot aquell que hagués hagut de fer una feina o altra perquè la festa funcionara dignament.

D'això es pot deduir, contràriament al que poden pensar alguns, que de vegades el millor aprofitament d'un recurs tan valuós com ara l'aigua no depèn de la realització de grandioses i sofisticades obres d'enginyeria, sinó que es pot aconseguir amb una enginyeria senzilla i basada exclusivament en sabers populars, la qual acaba sent d'una gran eficàcia, especialment quan s'entrelliga harmoniosament amb la voluntat decidida d'un poble d'organitzar-se col·lectivament de la millor manera possible per a no malgastar aquest bé i fer-ne en canvi un ús racional i sostenible.